

Г. С. Ключко
Дніпропетровськ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕТЕКТИВНИХ КОНВЕНЦІЙ У РОМАНІ О. ГАВРОША «КАПІТАН АЛОЇЗ»

Стаття присвячена розгляду трансформацій детективного сюжету в романі О. Гавроша «Капітан Алоїз». Як і більшість інших українських ретро-детективів, цей детектив відноситься до жанрового різновиду «затишний» («cozy»). Завдяки містичним елементам твір у свідомості читача резонує з класикою ретро-детективу. Це дозволяє компенсувати ослаблення детективної інтриги, обумовлене необхідністю зобразити атмосферу минулого.

Ключові слова: ретро-детектив, масова література, реценція, жанрові конвенції.

Статья посвящена рассмотрению трансформаций детективного сюжета в романе А. Гавроша «Капитан Алоиз». Как и большинство других украинских ретро-детективов, этот детектив относится к жанровой разновидности «уютный» («cozy»). Благодаря мистическим элементам произведение в сознании читателя резонирует с классикой ретро-детектива. Это позволяет компенсировать ослабление детективной интриги, обусловленое необходимостью изобразить атмосферу прошлого.

Ключевые слова: ретро-детектив, массовая литература, реценция, жанровые конвенции.

The article is devoted to an analysis of the transformations of the detective story in the A. Gavrosh's novel "Captain Alois". Like most other Ukrainian retro-detectives, this work belongs to the genre kind of «cozy» detective. Life-affirming atmosphere is dominated in the book, there are many funny situations, comic dialogues, where human failings are played up in parody way. The action takes place in a small provincial town that lives in gossip, tattles, rumors. Just because of captain's ability to talk companion he reveals the crime. A large number of supernatural distinguishes A.Gavrosh's work from classic detective, it is located at the intersection of detective, fairy and vaudeville traditions. The fuzziness of genre boundaries of the text is caused by this. Nevertheless, the A. Gavrosh's novel is one of the closest to the retro-detective genre frames in Ukrainian literature. There is not only deductive search for killer by detective, but, let us say, a false mystical trail that the author starts up the detective and the reader. Thanks to mystical elements the work in the reader's mind resonates with classic retro detective (U. Eco, D. Brown etc.). This allows to compensate for weakening of the detective intrigue stipulated by necessity to portray the atmosphere of the past.

Key words: retro-detective, pulp fiction, reception, genre conventions.

У сучасній масовій українській літературі склалася досить дивна ситуація. Соціологічні дослідження, які нещодавно проводилися серед читачів української літератури, показали незмінну популярність детективного жанру в масового читача. Так, у результаті опитування 1076 студентів, що проводилося в 2012–2013 роках науково-дослідницькою групою при кафедрі зарубіжної літератури ДНУ імені Олеся Гончара, детектив виявився першим у рейтингу популярних жанрів. За словами заступника директора компанії Gfk Ukraine Гліба Вишлінського, результати всеукраїнського дослідження за підтримки

«Форуму видавців» за період літа 2013 року також показали лідируюче місце детектива в читацькому попиті. При цьому масову літературу українською читає лише чверть опитаних [10]. У зв'язку з цим А. Кокотюха зазначає: «...вітчизняний читач ставить для себе на перше місце саме детективи та пригодницькі романи, цим самим не відрізняючись у вподобаннях від книголюбів інших країн. Проте, будучи вдячним споживачем такої літератури, Україна не є її виробником. Зокрема, від початку 2013 року в нас вийшло друком лише 5 (п'ять) романів, котрі підпадають під наведене вище жанрове визначення» [6]. А. Санченко також стурбований цим парадоксом: «Ось не було б прикладів бестселерів від Ліни Костенко, Василя Шкляра, Люко Дашвар чи Мирослава Дочинця, які впевнено взяли планку накладів понад 100 тис., можна було б висунути робочу гіпотезу, мовляв, українці просто позабували букви. Аж ні. Значить, ми робили щось не так. Це відчувають уже й видавці та автори-детективники, тож і з'ясовують, що саме, на круглих столах та в дискусіях. Але поки що відповіді, схоже, не знаходять. Хоч справді до Голмса з Ватсоном звертайся» [9, с. 58]. Одну з можливих причин непопулярності українського детективу дослідник бачить у відсутності харизматичних героїв (винятком для А. Санченко є лише Іван Підпригора з ретро-детективу В. Івченка та Ю. Камаєва «Стовп самодержавства»): «Може, річ саме в цьому? Ну ось не вдається створити привабливих і впізнаваних характерів нишпорок» [9, с. 58]. Наприкінці статті автор приходиться до несподіваного висновку, що головною перешкодою на шляху розвитку детективного жанру в українській літературі є відсутність екранізацій. Більш вірогідною здається версія Тетяни Кохановської та Михайла Назаренка, які вважають, що суть проблеми полягає в невідповідності українських детективів жанровим канонам: «Речь часто идет о применении “инструментария детектива в других жанрах и с другими целями”. А раз в украинской литературе классического детектива нет, то шаткой оказывается и вся жанровая система, здание без фундамента. Потому–то у нас издательские аннотации так пестрят словом “триллер”: ведь это не жанровое определение, а пустой ярлычок, текст, межеумочный в смысле жанровой систематики» [7, с. 211] (до речі, ретро-детектив «Стовп самодержавства» виокремлюється як приклад вдалого використання «жанрової надбудови» і в цьому дослідженні). Андрій Кокотюха підсумовує ситуацію таким чином: «“детектив” – і далі досить умовне жанрове визначення <...> Бо в Україні далі нема індустрії написання та видання, а також – практики споживання власних зразків жанрової літератури. Те, що називається “популярною книгою для внутрішнього ринку”. Через те під єдине, найпростіше для розуміння визначення “детектив” підпадає все, що не є мелодрамою та фантастикою. А саме: поодинокі зразки пригодницького, детективного, кримінального жанрів та їхні різновиди й піджанри» [6]. Ці особливості розвитку детективного жанру в сучасній українській літературі повністю стосуються й ретро-детективу. Щоб підкреслити детективну природу тексту і тим самим вийти на рівень читацьких очікувань, письменники значною мірою використовують художні засоби, лише

віддалено пов'язані з детективом як формульним жанром. Тож, мета нашої статті – розглянути засоби створення детективної інтриги й історичного тла в романі О. Гавроша «Капітан Алоїз».

Більшість українських ретро-детективів відноситься до жанрового різновиду «затишний» («cozy»), який виділяється західним літературознавством. «Капітан Алоїз» – яскравий приклад такого типу детективів. У книзі панує життєстверджуюча, можна навіть сказати – раблезіанська атмосфера, в ній багато кумедних ситуацій, комічних діалогів, у яких у пародійному ключі обігруються людські слабкості. Дія відбувається в невеликому провінційному містечку, яке живе плітками, пересудами, чутками. Саме за допомогою вміння розговорити співрозмовника капітан Алоїз розкриває злочин; докази у вигляді відбитків пальців, недопалків тощо в «затишних» детективах рідко грають важливу роль. Сюжет роману розвивається досить неквапливо – скажімо, розслідування вбивства починається лише на 86-й сторінці тексту (всього в романі їх 252). У більшій же частині книги описуються комічні ситуації, в основі яких лежить розбіжність картини світу людей з ХІХ і ХХІ століття.

Дія в романі відбувається в останній чверті ХІХ століття. Знайшовши міжчасову лазівку на старому ужгородському кладовищі, герої цього своєрідного детективу з сучасності (початку другого десятиліття ХХІ століття) потрапляють в Унгвар (Ужгород) 1871 р. Роман відкривається ліричним протиставленням минулого і сьогодення: «<...> поруч був старий цвинтар. У затінку вікових дерев тут спокійно можна помедитувати, сидячи між надгробками колись знатних, а нині нікому невідомих громадян.

Я любив це закинуте місце. Ніби в центрі міста, а звернеш у стару, обвислу на однім плечі браму – і наче в іншому вимірі. Ні тобі загазованої вулиці, ні галасливого дурнуватога натовпу (“Кому чебуреки?!”), ні постійної нашої біганини за вчорашнім щастям» [1, с. 5]. Такий вступ відразу обіцяє й читачеві переміщення з буденної рутини в псевдовікторіанський вимір з химерними дамськими капелюшками, вишуканими костюмами й «високими відносинами». Як каже студент ужгородського університету Любчик, «А що Там, у нас, не цікаво? Нема романтики? Будні, кляті будні. Суєта суєт!.. хочеться чогось історичного, величного, епохального!..» [1, с. 32]. Правда, в самому романі практично немає ні першого, ні другого, ні третього. О. Гаврош лише в декількох штрихах відтворив побутову атмосферу епохи (костюми, заняття мешканців Ужгороду), він не вводить до тексту реальних історичних персонажів, а політичні та культурні події часу ніяк не впливають на сюжет. Виняток становить лише сам Ужгород, топографію якого письменник вималював докладно і з любов'ю. Як зазначає в рецензії на роман закарпатський журналіст Наталія Каралкіна, автор «описує популярну ресторацію “Корона”, корчму “Білий корабель” на вулиці Корзо. Його герої не проти випити тут смачного пива, добре поїсти... Місцем локації була обрана площа Театральна, яка зберегла свій вигляд, близький до описуваних часів. Серед згаданих у романі куточків – ресторація “Корона”, де герої

слухали лекцію про життя ХХ століття; корчма “Білий корабель”, що на Корзо, кафедральний собор, а ще жупанат, поліцейський відділок, кам’яниці Ужгорода тощо» [3]. Тетяна Кохановська і Михайло Назаренко підтверджують, що «Один из самых распространенных вопросов на читацьких форумах и в блогах Украины – “А что прочитает о таком-то городе?”. И такие тексты есть, есть и осознанный запрос <...>» [8, с. 10]. Очевидно, що О. Гаврош серед тих, хто відреагував на читацькі очікування. Водночас книга повинна бути особливо цікава читачам, добре знайомим з Ужгородом. Приміщення звичних будівель в іншу, незвичну історичну обстановку спрацьовує як «остранение» (В. Шкловский) – один з головних тропів, що використовуються в ретро-детективах. Звичайно, реконструкція минулого, розпочата О. Гаврошем, досить одностороння, проте вона цілком відповідає завданню, яке письменник, за його словами, ставив перед собою насамперед – «...міфологізації Ужгорода, міста, яке вельми слабо “прописане” в українській літературі» [2]. Це є проявом загальної тенденції, властивої західноукраїнським авторам ретро-детективів: «...творці в тій чи іншій мірі оспівують той період, коли Закарпаття географічно не було частиною України, а ментально – складовою Радянського Союзу, точніше – радянської України» [5]. Обмеживши себе відтворенням старого Ужгорода, О. Гаврош зміг залишитися в рамках заявленого ним самим жанру: «роман-жарт» [2].

У романі ми зустрічаємо цілком типових для українських ретро-детективів головних героїв: всі вони – епікурейці, що присвятили життя випивці та жінкам. Оповідь на початку ведеться від імені майбутньої жертви – ужгородського журналіста на прізвисько «Пелехатий». З двома іншими персонажами-сучасниками – студентом філологічного факультету Любчиком і професором Бідакою – його пов’язує головним чином розпивання спиртних напоїв. Крім того, як з’ясується пізніше, професор в іншому вимірі одружений на дружині журналіста, яка таким чином вирішила помститися Пелехатому за його вкрай легковажну поведінку в сьогоднішні. Коханка журналіста також живе подвійним життям, працюючи офіціанткою в Ужгороді ХІХ століття. Власне, незвичайна популярність Пелехатого у жінок стане причиною його загибелі. Прибульці з ХХІ століття досить ёмко охарактеризовані одним з персонажів як «цілий набір ходячих карикатур» [1, с. 220]. У ролі злочинців у О. Гавроша виступають невдачливі закохані. Професор Бідака, який в ХІХ столітті живе в образі єврея-господаря корчми, втілює собою водевільний образ закоханого старого, не здатного утримати свою молоду дружину. Щоб вона не повернулася до Пелехатого, якого насправді любить, професор отрує журналіста. В цьому йому допомагає колишній чоловік коханки Пелехатого, який також пробрався з сьогоднішнього в минуле. Колоритні персонажі, пов’язані з містичним пластом сюжету, запозичені О. Гаврошем із готичної літератури Чорна вдова, божевільний монастирський сторож, філософ-доглядач монастирської бібліотеки, що забагато п’є. Всі ці образи грають в сюжеті другорядні ролі, головним чином відсилаючи читача до класичних історичних романів та детективів.

У романі використана загальноновживана українська мова, зустрічається багато зниженої лексики. Як зазначає С. Федака, текст «Витриманий в естетиці солдатських побрехеньок (головний герой – теж людина у погонах) і гусарського флірту» [11, с. 260]. Діалектизми цілком органічно використовуються лише в фольклорних «страшилках», які є епіграфами до глав. Ці короткі історії, якщо вірити одному з персонажів роману, взяті з книги «Нечиста сила у закарпатських віруваннях». Сам автор зізнається, що, записуючи їх, він «...навіть говірку старався не змінювати, аби епіграф звучав як текст із давніх літописів» [2]: «...Раз дуже гриміло та блискало. А з того боку кликали: – Юро! Параско! Пой ня перевези! Іван Майорів чув, пішов і перевіз. А то був якийсь нефайний старий чоловік, і з ним много мишей поскакало у човен. І весь тот рік був мишачий...» [1, с. 5]. Ці епіграфи не тільки надають тексту місцевого колориту, а й привносять до атмосфери твору загадковість, таємничість, без яких детективна складова була б занадто слабка.

Від класичного детектива твір О. Гавроша відрізняє велика кількість надприродного: наприклад, розслідувати злочин допомагає душа вбитого, що вселилася в слідчого. Говорячи в післямові до роману про зміни, що відбувалися на західноукраїнських землях на рубежі XIX–XX ст., С. Федака відзначив, що на зміну «традиційним фольклорним сюжетам з'явилися нові – вже літературні, опереткові, водевільні. Місце казок і переказів займали кримінальна хроніка і “зіпсований телефон”» [11, с. 256]. «Капітан Алоїз» у сюжетному плані знаходиться на перетині детективної, казкової та водевільної традицій, не випадково кожній главі роману передують легенди про різну закарпатську нечисть. Цим обумовлена нечіткість жанрових меж тексту. Як вірно помічає А. Кокотюха, «Капітан Алоїз» – це казка для дорослих, загорнута «в жанрову обгортку з метою привабити, заманити, залучити до своєї гри, правила якої знає тільки той, хто гру придумав. Проте саме жанрова література, якщо це – не фантастика, диктує певні правила й вимагає їхнього дотримання <...> З огляду на це, роман “Капітан Алоїз” варто все ж таки винести за рамки суто жанрової прози» [5].

Та все ж роман О. Гавроша – один з найбільш близьких до жанрових рамок ретро-детективу в українській літературі. Тут є не тільки дедуктивний пошук вбивці сищиком, а й, скажімо, помилковий містичний слід, яким автор цілком переконливо пускає слідчого й читача. Загадкова Чорна вдова – всього лише жінка з трагічною долею, а зовсім не відьма, якою вважають її мешканці Ужгорода. Її книги «Чорна магія», «Переселення душ», «100 способів ворожіння», «Жертвопринесення» та «Хіромантия» потрібні були лише для того, щоб спробувати вилікувати хворого від народження сина. Правда, й вони його не врятували. В сюжеті роману ці книги виконують ще одну функцію: коли вони опиняються в бібліотеці середньовічного монастиря, стають причиною самогубства німого воротаря і ряду інших таємничих подій, твір у свідомості читача резонує з класикою ретро-детективу (У. Еко, Д. Браун та ін.). Це дозволяє компенсувати ослаблення детективної інтриги, обумовлене необхідністю зобразити атмосферу минулого.

Бібліографічні посилання

1. Гаврош О. Капітан Алоїз : роман / О. Гаврош. – Тернопіль : Богдан, 2013. – 264 с.
2. Гаврош О. Українському читачеві «смакує» закарпатська екзотика [Електронний ресурс] / О. Гаврош. – Режим доступу : http://www.bohdan-books.com/news/show_737/
3. Каралкіна Н. Подорож на 135 років назад [Електронний ресурс] / Н. Каралкіна. – Режим доступу: <http://rionews.com.ua/newspaper/all/now/n13213164357>
4. Кокотюха А. Топ-5 кращих українських детективів–2010. Авторська версія [Електронний ресурс] / А. Кокотюха. – Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/criminal/2011/03/10/123056.html>
5. Кокотюха А. Убивство між минулим та майбутнім [Електронний ресурс] / А. Кокотюха. – Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/criminal/2013/07/01/072519.html>
6. Кокотюха А. Український детектив 2013 : ніхто не хотів померати [Електронний ресурс] / А. Кокотюха. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2013/11/20/ukrajinskyj-detektyv2013-nihtone-hotiv-pomyraty/>
7. Кохановская Т., Назаренко М. Украинский вектор : дело о пропавшем герое [Текст] / Т. Кохановская, М. Назаренко // Новый мир. – 2012. – №6. – С. 208–214.
8. Кохановская Т., Назаренко М. Украинский вектор : история с географией / Т. Кохановская, М. Назаренко // Новый мир. – 2012. – №10. – С. 209–217.
9. Санченко А. Детективна історія. Чому українців не цікавить вітчизняне кримінальне читиво / А. Санченко // Український тиждень. – № 41 (258) від 12–18 жовтня 2012 р. – С. 58–60.
10. Українці найбільше любляють сучасні детективи та любовні романи – дослідження [Електронний ресурс] / Укрінформ. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/ukraiintsi_naybilshe_polyublyayut_suchasni_detektivi_ta_lyubovni_romani_doslidgennya_1863396.
11. Федака С. Післяслово до «Капітана Алоїза», або Химерний сон про Ужгород / С. Федака // Капітан Алоїз. – Тернопіль, 2013. – С. 253–261.

Надійшла до редколегії 02.04.14